

TARİH

dir. Abbâsî halifelerinden Muktedir-Billâh, 309'da (921) Bağdat'tan İdil Bulgar Hükümdarı Almış Han'a İbn Fadlân'ın da aralarında bulunduğu dinî bir heyet gönderdi. İbn Fadlân bu seyahate dair izlenimlerini yazarken Bulgar ülkesi ve Rusya hakkında bilgi verir, ayrıca buralarda yaşayan halkları ve âdetlerini anlatırken etnografik ve antropolojik analizler yapar. Mis'ar b. Mühelhil'in, 331 (943) yılında Bağdat'tan bir elçilik heyeti refakatinde Ermenistan, Çin ve Türk illerini dolaşarak buraları hakkında bilgi vermesi ve Büveyhî vezirlerinden Sâhib b. Abbâd'ın *er-Rûznâme* adlı seyahatnâmesinde o zamanki Bağdat'ın sosyal hayatı ile medrese ve müderrislerin durumundan söz edilmesi seyahatnâmelerin tarihe geniş malzeme sağladığının bir kanıtıdır. Hilâl es-Sâbî, İbn Butlân ile dost olunca İbn Butlân, Bağdat-Kahire seyahatine dair izlenimlerini onun isteğiyle kaleme alarak kendisine gönderdi. Anadolu, Irak ve Arabistan'a seyahat eden Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'den itibaren seyahatnâmeler günlükler biçiminde düzenlenmeye başlandı. İslâm coğrafyasının önemli bir kısmını dolaşan İbn Cübeyr Mısır, Hicaz, Irak ve Suriye'ye de uğradı; izlenimlerini günlük notlar halinde kaleme alırken ekonomik, sosyal ve siyasal değerlendirmelerde bulundu. Yâkût el-Hamevî'nin özellikle ticarî gezileri bu alana önemli katkılar sağladı; o *Mu'cemü'l-büldân*'ını bu gezilerdeki gözlem ve izlenimlerine dayanarak kaleme aldı. Eserdeki tarih ve coğrafyaya ait bilgiler İbn Abdülhak el-Bağdâdî tarafından *Merâşidü'l-ıttılâ'* adıyla ihtisar edildi. İbn Battûta'nın İslâm ülkelerini ve bunlara komşu yerleri dolaşıp kaleme aldığı seyahatnâmesi tarih, coğrafya ve edebiyat bakımından olduğu kadar etnografik, antropolojik ve sosyokültürel açıdan da büyük bir değer taşır. Bazı gayri müslim bilgiler, Hicaz'ın özel konumu sebebiyle kimliklerini gizleyerek bölgeyi tanımak ve halkın hayatına dair bilgi edinmek istediler. Mekke'de altı ay kadar bir mühtedi gibi oturan Snouck-Hurgronje'nin *Mekka* adlı eseri, şehrin tarihine ait ilk şarkiyat çalışması ve Batı dünyasında İslâm'ın dinî merkezi hakkında en kapsamlı kitap olması bakımından dikkati çeker. Suriye ve Mısır'ın 1516-1517'de fethinden sonra Irak'a ilgi duyan Osmanlılar 1533'te Bağdat'ı ele geçirince bölgede tarihçilik yeni bir döneme girdi. Irak bu yeni anlayıştan Suriye ve özellikle Mısır'a göre daha az faydalandı. Irak'ın Moğol istilâsının ardından İslâm dünyasının en önemli siyasal ve entelektüel merkezi

olmaktan çıkması tarih çalışmalarını da zayıflattı.

Irak yanında Arabistan'ın tarihi ve medeniyetiyle ilgili çalışmalar yapan âlimler arasında Ahmed b. Zeynî Dahlân, Sâti' el-Husrî, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Maurice Gaudefroy-Demombynes, Louis Massignon, Gustave le Bon, Michael G. Morony, Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, Muhammed Kürd Ali, Eymen Fuâd Seyyid, Muhammed Behcet el-Eserî, Abdülazîz ed-Dürî, Sâlih Ahmed el-Ali, Muhammed Habîb el-Hîle, Süheyl Zekkâr, Şevki Dayf, İmâd Abdüsselâm Raûf sayılabilir. Kâtib Çelebi'nin, *Keşfü'z-zunûn*'u için *İzâhu'l-meknûn* adıyla en son zeyli yazan Bağdatlı İsmâil Paşa, araştırmalarını daha çok İslâm öncesi Arap tarihine hasreden, Güney Arabistan'daki Arap lehçeleri ve özellikle Yemen tarihiyle meşgul olan Cevâd Ali ile İslâm eğitim ve öğretim tarihiyle ilgili çalışmalarıyla öne çıkan, Sâmerâ, Vâsıt ve Bağdat'taki tarihî eserleri araştırma heyetinin başkanlığını yürüten Nâcî Ma'rûf da bilhassa anılmalıdır. Ayrıca Keldânî din adamı Eddî Şîr ile Hıristiyan dil âlimi, edip ve gazeteci yazar Anistâs Mârî el-Kermelî'nin çalışmaları, bilhassa İslâm öncesi dönemde mevcut kültürle modern dönem Irak tarihine farklı bir perspektiften bakışı yansıtması bakımından önemlidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Tarih* (Ebû'l-Fazl), VII, 332; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), tür.yer.; İbnü'l-Kiftî, *İhbârü'l-ulemâ'*, s. 110; İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, I, 202, 209; *Historians of the Middle East* (ed. B. Lewis – P. M. Holt), London 1964; Cl. Cahen, *Introduction to the History of the Middle East*, Los Angeles 1965; F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968; Eymen Fuâd Seyyid, *Meşâdiru târihi'l-Yemen fi'l-âsri'l-İslâmî*, Kahire 1974, s. 9-17; H. A. R. Gibb, *Studies on the Civilization of Islam* (ed. S. J. Shaw – W. R. Polk), Princeton 1982, s. 119-137; İmâd Abdüsselâm Raûf, *et-Tarih ve'l-mü'errihûne'l-İrâkıyyûn fi'l-âsri'l-Osmâni*, Bağdad 1983; Şâkir Mustafa, *et-Tarihü'l-Arabî ve'l-mü'errihûn*, Beyrut 1983-93, I, II, IV; Abdurrahman Hüseyin Azzâvî, *et-Tarih ve'l-mü'errihûn fi'l-İrâk: 334-447/945-1055*, Bağdad 1993; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998; R. Stephen Humphreys, *İslâm Tarih Metodolojisi -Bir Sosyal Tarih Uygulaması-* (trc. Murtaza Bedir – Fuat Aydın), İstanbul 2004, tür.yer.; a.mlf., "Ta'rih", *EI* (İng.), X, 271-283.

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI

Mısır, Suriye ve Filistin (950 yılı – XX. yüzyıl). Kadîm bir devlet geleneğine ve geniş bir tarih kültürüne sahip olan Mısır, İslâm'dan önce iki semavî dinin, Yahudilik ile Hıristiyanlığın geliştiği bir bölgedir. Her iki

dinin mensupları ve özellikle din adamları kendi dinlerinin tarihiyle alâkalı pek çok eser telif etmişlerdi. İsrâiliyat adı verilen bu tür haberler dinî kitaplarda da yer almıştı. Ayrıca şifahî olarak aktarılan "esâtîrül-evvelîn" türünden, hurafelerle karışmış bir tarih kültürü bölgede her zaman mevcuttu. Mısır'ın müslümanlar tarafından fethi bölgede tarihçilik faaliyetinde yeni bir çığır açtı, eski tarihlerin yanı sıra bölgede yeni bir tarihçiliğin ortaya çıkmasına vesile oldu. Mısır'ın fethinden itibaren henüz bir asır geçmeden kadîm Mısır tarih ekolü İslâm tarih ekolüyle birleşerek Mısır'da yeni tarihçiliği geliştirdi. Dinî kıssalar ve hikmetli sözlerle başlayan şifahî tarihçilik zaman içerisinde tarih yazıcılığına dönüştü, ancak bu haber ve rivayetlerin büyük kısmı tedvin edilmediğinden günümüze ulaşmadı.

İslâmî dönem Mısır tarih ekolünün kurucusu ve ilk temsilcisi *Fütûhu Mısır ve aḥbâruhâ* adlı eseriyle tanınan Ebû'l-Kâsım İbn Abdülhakem'dir (ö. 257/870). İbn Abdülhakem'den sonra Mısır tarih yazıcılığı dört kol halinde teşekkül etti, Memlükler döneminde ortaya çıkan yeni konu ve bölümlerle zenginleşti. Kolların ilki İbn Abdülhakem'le başlayan, III. (IX.) yüzyıla birlikte Tolunoğulları ve İhşîdîler gibi özerk devletler tarafından yönetilen Mısır'da tedvin edilen bölge tarihiyle alâkalı eserlerdir. Bunların başında Ebû Saîd İbn Yûnus'un zamanımıza intikal etmeyen *Târihu Mısır*'ı gelir. Aynı dönemde Mısır'ın faziletleri hakkında pek çok eser telif edildi. Muhammed b. Yûsuf el-Kindî'ye nisbet edilen, ancak muhtemelen oğlu Ömer tarafından kaleme alınan *Fezâ'ilü Mısırî'l-maḥrûse* ile İbn Zülâk'ın *Fezâ'ilü Mısır ve aḥbâruhâ* adlı çalışması bu tür eserlerin ilk örnekleridir. İslâm fetihleriyle beraber Mısır'da yeni garnizonların kurulması ve bunların zaman içerisinde şehirlere dönüşmesi, bölgedeki şehirlerin topografyasıyla ilgili çalışmalar olan "hıtat" türü eserlerin ortaya çıkmasına vesile oldu. Bu çalışmalar ilk defa Irak'ta görüldüyse de Mısır tarih ekolü bu alandaki başarılı çalışmalarıyla temayüz etti. Muhammed b. Yûsuf el-Kindî'nin günümüze ulaşmayan *Aḥbâru mescidi ehli râyeti'l-a'zâm* ve *el-Cündü'l-garbî* adlı eserleri, İbn Zülâk'ın *Hıtaṭu Mısır*'ı, Müsebbihî'nin *Aḥbâru Mısır*'ı, Kudâî'nin *el-Muḥtâr fi zikri'l-hıtaṭ ve'l-âsâr*'ı, Cevvânî'nin *en-Nuḩaṭ li-mu'cemi mâ eşkele mine'l-hıtaṭ*'ı bu sahadaki çalışmaların ilk örnekleridir. Hıtat tarzı eserler Memlükler devrinde zirveye ulaştı (bk. HITAT). Üçüncü türdeki çalışmalar Mısır'

la ilgili önemli şahsiyetlerin hayatına dair bilgi veren özel tarihlerdir. Bunların ilki İbnü'd-Dâye ile Abdullah b. Muhammed el-Belevî'nin *Sîretü Ahmed b. Tolûn* adlı eserleridir. İbnü'd-Dâye, Humâreveyh b. Ahmed ve Hârûn b. Humâreveyh için iki biyografi kitabı telif etti. İbn Zûlâk'ın *Sîretü Muhammed b. Tuğc el-İhşîdî, Sîretü'l-Mu'iz Li-dînillâh* ve *Sîretü'l-Kâ'id Cevher* gibi eserleri de bunlar arasında sayılabilir. Dördüncü türü biyografiler oluşturmaktadır. Memlûkler döneminde yaygınlaşacak olan terâcim-vefeyât kitaplarının Mısır'daki ilk örnekleri bu devirde telif edilmeye başlanan "mu'cemû's-şüyûh" tarzı eserlerdir. Bunların ortaya çıkması diğerlerine göre biraz daha geç olmakla birlikte IV (X) ve V. (XI.) yüzyıllarda pek çok kitap kaleme alındı. Ebû İshak el-Habbâl'in *Mu'cemû vefeyâti's-şüyûh'u*, Sadreddin Ebû Tâhir es-Silefî'nin *Mu'cemû's-seferi* ile İbnü'l-Enmâtî'nin *Mu'cemû's-şüyûh'u* bunların Mısır'daki ilk örnekleridir.

İslâm dünyasında Mısır merkezli devletlerin kurulması ve idarî müesseselerin gelişmesine paralel olarak VI. (XII.) yüzyıldan itibaren bölgenin idarî ve malî yapısıyla ilgili eserler yazıldı. Bunların ilk örneği, Mahzûmî'nin Fâtımîler dönemi sonları ile Eyyûbîler devrinin başlarında Mısır'ın malî yapısının en önemli kaynağı durumundaki *Kitâbü'l-Minhâc fi 'ilmi harâcî Mısr* adlı eseridir. Es'ad b. Memmâtî'nin *Qavânînü'd-devâvîn* ile Osman b. İbrâhim Nablusî'nin *Kitâbü Lüma'î'l-qavânîni'l-muğıyye fi devâvîni'd-diyâri'l-Mısrıyye* adlı çalışmaları Eyyûbîler devrinde Mısır'ın idarî ve iktisadî tarihinin önemli kaynaklarıdır. Bunların yanında İbn Receb, Memlûkler döneminde *el-İstihârâ li-ahkâmî'l-harâc*'i kaleme aldı. Devlet sisteminin gelişmesi ve milletlerarası ilişkilerin artması üzerine yazışmaların sağlıklı biçimde yapılabilmesi için öncelikle kâtiplerin yazışmalarda kullanacakları usullere dair başvuru kaynakları yazıldı. İbn Halef'in *Mevâddü'l-beyân*'ı Mısır'da divan yazışmalarıyla alâkalı ilk eser olup günümüze eksik bir nüshası ulaştı. Ebü'l-Kâsım İbnü's-Sayraffî'nin *el-Kânûn fi divânî'r-resâ'il* adlı eseri bu alanda ikinci çalışmadır. Bu konunun Eyyûbîler döneminde en önemli temsilcisi Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin kâtibi Kâdî el-Fâzıl'dır.

İslâm medeniyetini çeşitli yönlerden inceleyen ve sosyal tarih açısından büyük önem taşıyan eserler Fâtımîler devriyle birlikte başladı. Bunlar özellikle bir meslek grubuyla ilgili çalışmalardır ve ilk örnekleri Muhammed b. Yûsuf el-Kindî'nin *Ahbâ-*

ru kuğâtı Mısr ile *Kitâbü'l-Vülât*'ıdır. Mısır'da daha sonra yetişen pek çok tarihçi Kindî'nin çalışmalarını örnek aldı. İbn Zûlâk, Kindî'nin eserine *Tetimmetü Kitâbi Ümerâ'i Mısr li'l-Kindi* adıyla bir zeyil yazdı. Ardından Mısır'da muhtelif meslek gruplarıyla ilgili biyografi çalışmaları yapıldı. Ebü'l-Kâsım İbnü's-Sayraffî'nin *el-İşâre ilâ men nâle'l-vezâre*, Umâre el-Yemenî'nin *en-Nüketü'l-aşriyye fi'l-vüzerâ'i'l-Mısrıyye*, İbn Hacer el-Askalânî'nin *Ref'u'l-işr'an kuğâtı Mısr* adlı eserleri bu nitelikteki çalışmalardandır. Genel tarih alanında Mısır'da ilk eser İbn Zûlâk'ın günümüze ulaşmayan *et-Târîhu'l-kebîr 'ale's-sinîn* (*el-Kebîr fi târihi Mısr ve ahbârihâ*) adlı kitabıdır. Fâtımîler devrinde yaşayan Kudâî'nin yaratılıştan 427 (1036) yılına kadar gelen *el-İnbâ' bi-enbâ'i'l-enbiyâ' ve tevârihi'l-hulefâ' ve vilâyâti'l-ümerâ'sı*, İbn Vâsıfşah'ın günümüze intikal etmeyen *Târîhu Mısr*'ı ve bunun zamanımıza intikal eden muhtasarı *Cevâhirü'l-buhûr fi veķâ'i'l-umûr ve acâ'ibi'd-dühûr fi ahbâri'd-diyâri'l-Mısrıyye'si*, Ali b. Zâfir el-Ezdî'nin Abbâsîler, Tolunoğulları, İhşîdîler ve Fâtımîler'i ele alan, son kısmı günümüze kadar gelen *ed-Düvelü'l-münkaṭi'a* adlı eseri genel tarihe dair önemli kaynaklardır.

Emevîler döneminde Suriye'de ortaya çıkan tarihçilik ekolü, Bağdat veya Kahire gibi tek bir siyasî merkezinin bulunmamasından dolayı başta Dimaşk olmak üzere çeşitli şehirlerde gelişti. Ancak Suriye tarih ekolü Mısır ve Irak'a göre geç teşekkül etti. Bu bölgede kaleme alınan eserler Mısır ve Irak'taki eserlere göre daha mütevazidir. Suriye'de tarihçilik bölgenin Haçlı istilâsına mâruz kalmasına paralel olarak canlılık kazanmaya başladı ve Zengîler ile Eyyûbîler devrinde önemli bir siyasî merkez haline gelmesiyle zenginleşti. Bu dönemde genellikle siyasî tarihle ilgili eserler yazıldı. Haçlı saldırıları dolayısıyla Kudüs ve Dimaşk gibi şehirlerin faziletleri ve cihadın gerekliliğine dair kitaplar kaleme alındı. Suriye'de tarihçilik alanında dikkat çeken ilk isim Ebü Zür'a ed-Dimaşkî (ö. 281/894) olup eserinin sadece bir cildi günümüze ulaştı. Dimaşkî Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Abdullah el-Becelî er-Râzî, Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed es-Sümeysâtî, İbnü'l-Mühezzib el-Maarrî, İbnü'l-Kayserânî ve Ebü Muhammed İbnü'l-Ekfânî de eserleri zamanımıza intikal etmeyen Suriyeli tarihçiler arasındadır. Suriye bölgesinde şehir tarihleriyle ilgili çalışmalar bölgenin iki önemli şehri olan Dimaşk ve Halep üzerinde yoğunlaştı. Bu

alandaki günümüze ulaşan ilk eser İbnü'l-Kalânîsî'nin *Târîhu Dimaşk*'ıdır. Ebü'l-Fevâris Hamdân b. Abdürrahîm el-Esâribî'nin Halep tarihiyle alâkalı kitabıyla Azîmî'nin *Târîhu Haleb*'i ise zamanımıza intikal etmeyen eserlerdendir. Ancak bölgede şehir tarihçiliği V-VI. (XI-XII.) yüzyıllarda İbn Asâkir'in otuz yılda hazırladığı, İslâm dünyasında telif edilen şehir tarihlerinin en kapsamlısı olan *Târîhu medîneti Dimaşk*'i, İbnü'l-Adîm'in tamamlanmamış *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*'i ve bunun muhtasarı *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*'i ile zirveye ulaştı.

Haçlı istilâsı esnasında bölgede siyasal birliğin parçalanması ve iktidarın şehirler arasında bölünmesi bu tür eserlerin telifine sebep olmakla birlikte ortak düşmana karşı birleşme çabalarını yansıtan umumi tarihlerin arttığı görülmektedir. Bunlar arasında İbn Ebü Tayy'in günümüze kadar gelmeyen *Havâdisü'z-zamân*'ı, Sibt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*'ı, el-Melikü'l-Mansûr Muhammed'in çok az bir kısmı zamanımıza ulaşan *Mizmârü'l-ḥaķâ'ik ve sırrü'l-ḥalâyiķ*'i, İbn Nazîf'in *el-Keşf ve'l-beyân fi havâdisi'z-zamân* ve bunun muhtasarı *et-Târîhu'l-Mansûri'si*, İbn Ebü'd-Dem'in *et-Târîhu'l-muķaffâ'sı* ile İbnü'l-Kıftî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'i sayılabilir. İbn Nazîf'in Câhiliye'den itibaren müellifin dönemine kadar İslâm tarihini ele alan *Muḥtaşaru siyeri'l-evâ'il ve'l-mülûk ve vesiletü'l-'abdî'l-memlûk* adlı eserinin yanı sıra İbn Ebü'd-Dem'in Hz. Peygamber'den başlayıp o döneme kadar gelen muhtasar İslâm tarihi ve Süryânî tarihçisi Mekîn'in yaratılıştan Bağdat'ın Moğollar tarafından istilâsına kadar gelen *el-Mecmû'u'l-mübârek*'i bu devirde telif edilmiş umumi İslâm tarihleri arasında yer alır.

Özellikle Haçlılar'a karşı büyük başarılar kazanan ve Kudüs'ü yeniden fetheden Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin biyografisiyle ilgili pek çok eser kaleme alındı. Bunlar arasında İbn Ebü Tayy'in zamanımıza intikal etmeyen *Kenzü'l-muvahhidîn fi sîreti Şelâhiddîn*'i, İmâdüddin el-İsfahânî'nin *el-Fethü'l-kussî fi'l-fethi'l-kudsî'si* ile Bahâeddin İbn Şeddâd'ın *en-Nevâdirü's-sultâniyye fi'l-meḥâsini'l-Yüsuḫiyye'si* sayılabilir. Bedreddin İbn Kâdî Şühbe *ed-Dürrü's-semîn fi sîreti Nûreddîn* adıyla bir eser yazdı. VI. (XII.) yüzyılda Suriye'de İbn Münkız'ın telif ettiği *Kitâbü'l-İ'tibâr* ile İslâm tarihinde otobiyografi türünde ilk eser ortaya çıktı. Eyyûbîler devrinde Suriye'de çeşitli hânedanlara dair eserler kaleme alındı. Velûd bir müellif olan İmâ-

TARİH

düddin el-İsfahânî'nin esas çalışmaları Zengî ve Eyyûbî hânedanlarına dairdir. Onun *el-Berku's-Şâmî'si*, Ebû Şâme el-Makdisî'nin Nüreddin Zengî ve Selâhaddin-i Eyyûbî'nin hayatıyla ilgili *Kitâbü'r-Ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn*'i ve kendi kitabına yazdığı zeyli, İbn Nazîf'in *et-Târîhu'l-Manşûrî* adlı eseri bu alanda yapılmış en önemli çalışmalardır. İbn Vâsıl'ın *Müferricü'l-kürûb fi ahbâri Benî Eyyûb*'u da Atabegler döneminden başlayarak Memlûk hâkimiyetinin ilk yıllarına kadar gelen ayrıntılı bir çalışmadır. Suriye'de bu devirde tarihçilik, biyografi türündeki çalışmalardan ziyade siyasal olaylara yönelmekle birlikte biyografiye dair bazı önemli eserlerin yazıldığı da bilinmektedir. İmâdüddin el-İsfahânî'nin kendi dönemine kadar İslâm dünyasındaki şairlerin biyografisini içeren *Harîdetü'l-kaşr ve cerîdetü'l-aşr*'ı bunların başında gelir. İbn Ebû Usaybia'nın *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tıbbâ'sı* Eskiçağ'lardan kendi zamanına kadar gelir. Eyyûbîler ve Memlûkler döneminin ilk yıllarında Suriye ve el-Cezîre bölgesinin topografyası, tarihi, kültürü, ekonomik ve sosyal yapısıyla ilgili bir ansiklopedi niteliğinde olan İzzeddin İbn Şeddâd'ın *el-A'lâku'l-ha'îre fi zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre* adlı eseri de burada zikredilmelidir.

Mısır ve Suriye'de Memlûk hâkimiyetinin başlamasıyla birlikte tarihçilik yeni bir döneme girdi, bu alanda çok sayıda eser telif edildi. Ancak yeni türler ortaya çıkmakla beraber eserlerin birçoğu birbirinin tekrarı ve özeti niteliğindedir. Daha önce telif edilenlere göre çok ayrıntılı, hatta bazan günlük şeklinde kaleme alınmaları bu eserlerde görülen ortak bir özelliktir. İslâm'ın ilk devrinde tarihçilikte titizlikle uygulanan isnad sistemi artık terkedildi. Memlûkler döneminde Makrîzî dışında tarihçilik siyasal olaylar ve biyografi üzerinde yoğunlaştı. Memlûkler'de saltanat değişimlerinin oldukça kanlı geçmesi siyasî tarihçilik bakımından önemli bir malzeme teşkil etti ve iktidar mücadeleleri ayrıntılı biçimde kaydedildi. Bölgenin uzun yıllar sonra tek bir devletin hâkimiyetinde istikrar kazanması ilmin ve medreselerin gelişimine imkân sağladığından ulemânın biyografilerine dair birçok eser kaleme alındı. Mısır ve Suriye'de iktidar, idareyi ellerinde bulunduran Memlûkler ile toplumun dinî ve fikrî liderliğini üstlenen ulemâ arasında paylaşılmış olduğundan telif edilen eserler bu iki tabakayla ilgilidir.

Memlûkler devrinde tarihler genellikle yıllara göre telif ediliyor, olaylar aylık veya

günlük olarak yazılıyordu. Bunlar her yılın başında halife, sultan, ileri gelen devlet görevlileri ve kadıların yanı sıra diğer İslâm devletlerinin hükümdarlarını zikrederek başlar. Ardından o yıl meydana gelen olaylar anlatılır, vefat eden önemli şahsiyetlerin kısa biyografileri verilir. Eyyûbîler devrinde ortaya çıkan bu usul Memlûkler dönemi boyunca devam etti. Bunun Memlûkler'de iki istisnası Şemseddin İbn Tolun ile İbn İyâs'tır. Şemseddin İbn Tolun siyasî tarihe ayırdığı *Müfâkehetü'l-hillân*'da vefeyâta yer vermedi ve bunun için ayrı kitaplar telif etti. İbn İyâs *Bedâ'î'u'z-zühûr*'da olayların arasında kısaca vefeyâtı da zikretti. Memlûkler devrinde yazılan tarihlerde çok çeşitli üslûpların kullanıldığı dikkati çekmektedir. Süyûtî gibi bazı tarihçiler eserlerini halifelere göre düzenledi. İbn Tağrîberdî her sultanı bir bölüm halinde ele aldı ve yıl yıl inceledi. Sultanların biyografisi ölüm yıllarında, vefeyât da her yılın sonunda kaydedildi. İbnü'd-Devâdârî eserinin her cildini bir devlete tahsis etti. Nüveyrî, ansiklopedik çalışmasında coğrafi bir ayırıma giderek devletleri kuruldukları bölgelere göre ele aldı. Ebû'l-Fazl İbnü's-Şihne, *Nüzhetü'n-nevâzır* adlı eserinde tarihin ilklerini söz konusu ettiği "evâil" bölümünden sonra İslâm tarihini yüzyıllar halinde dokuz bölüme ayırdı. Bu dönemde Mısır'da tarih ilmiyle uğraşanlar divan kâtipleri, ulemâ ve memlûklerin çocuklarıyla torunlarıdır (evlâdü'n-nâs). İbn Tağrîberdî, Baybars el-Mansûrî, İbnü'd-Devâdârî, Moğoltay b. Kılıç, Safedî ve İbn Dokmak gibi müellifler evlâdü'n-nâsa mensuptur. Bunlar babalarının maddî imkânlarını kullandılar ve çok değerli eserler ortaya koydular. Memlûk dönemindeki tarihçiler genellikle Mısır ve Suriye ile ilgilendiler, zaman zaman Hicaz ve Habeş tarihleriyle de meşgul oldular.

Mısır ve Suriye'de Memlûkler devrinde pek çok umumi tarih kaleme alındı. Bunların büyük kısmı müelliflerin yaşadığı dönemler hariç birbirinin tekrarı ve muhtasarı niteliğindedir. Ancak bunlar günümüze ulaşmayan eserlerden de pek çok alıntı içermektedir. Mısır'da Baybars el-Mansûrî'nin *Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-hicre'si*, Nüveyrî'nin ansiklopedik eseri *Nihâyetü'l-ereb fi fününi'l-edeb*'in son kısmı, evlâdü'n-nâstan ilk müellif olan İbnü'd-Devâdârî'nin *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer*'i, Nâsirüddin İbnü'l-Furât'ın *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk*'ü, İbn Dokmak'ın *Nüzhetü'l-enâm fi târihi'l-İslâm*'ı, Makrîzî'nin *el-Mukaffa'l-kebîr*'i, Hatîb el-Cevherî'nin *Nüzhetü'n-nüfûs ve'l-ebdân fi te-*

vârîhi'z-zamân'ı, İbn Haldûn'un *Kitâbü'l-İber*'i Mısır'da kaleme alınan genel tarihlerden bazılarıdır. Bu dönemde Suriye'de de umumi tarihler telif edildi. Bunlar arasında Muhammed b. İbrâhim el-Cezîrî'nin bol miktarda biyografi içeren *Havâdisü'z-zamân ve enbâ'ühû ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân* (*Târîhu'l-Cezîri*), Zehebî'nin biyografilerle zenginleştirilmiş *Târîhu'l-İslâm*'ı, İbn Şâkir el-Kütübî'nin *'Uyûnü't-tevârîhi*'i, Ebû'l-Fidâ'nın *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*'i, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye'si*, Aynî'nin *'İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zamân*'ı ile Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe'nin *Târîhi* (*ez-Zeyl*) bulunmaktadır.

Memlûkler döneminde bir bölgeye, zamana veya hânedana tahsis edilen çalışmalar önemli yer tutar. Bunlar arasında Baybars el-Mansûrî'nin manzum *et-Tuhtetü'l-mülûkiyye fi'd-devleti't-Türkiyye'si*, Yünnî'nin vefeyâtı da içeren *Zeylû Mir'âti'z-zamân*'ı, İbn Habîb el-Halebî'nin kuruluşundan kendi dönemine kadar Memlûk Devleti tarihini ele alan *Dürretü'l-eslâk fi devleti'l-Etrâk*'ı, Muhammed İbn Sasrâ'nın *ed-Dürretü'l-muğî'e fi'd-devleti'z-Zâhiriyye'si*, Makrîzî'nin Eyyûbî ve Memlûk tarihini içeren *Kitâbü's-Sülûk fi ma'rifeti düveli'l-mülûk*'ü ile Fâtımî tarihini anlatan *İttî'âzü'l-hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyine'l-hulefâ'sı*, İbn Tağrîberdî'nin *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire'si*, Süyûtî'nin *Hüsnü'l-muhâdara fi târihi Mısır ve'l-Kâhire'si*, Şemseddin İbn Tolun'un *Müfâkehetü'l-hillân fi havâdisi'z-zamân*'ı ile İbn İyâs'ın *Bedâ'î'u'z-zühûr fi vekâ'î'd-dühûr*'u zikredilmelidir. Aynı devirde Memlûk sultanlarının hayatına dair yapılan çalışmalar içinde I. Baybars önemli yer tutar. İbn Abdüzzâhir'in *er-Ravzü'z-zâhir fi sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*'i ile İzzeddin İbn Şeddâd'ın *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*'i bu eserlerin önemlileridir. İbn Abdüzzâhir ilk dönem Memlûk sultanlarının hayatıyla alakalı iki eser daha kaleme aldı. Bunlar Kalavun devriyle ilgili *Teşrifü'l-eyyâm ve'l-uşûr fi sîreti'l-Meliki'l-Manşûr* ile el-Melikü'l-Eşref Halîl dönemi hakkında *el-Elâfü'l-hâfiyye mine's-sîreti's-sultâniyye el-Eşrefiyye*'dir. İbn Habîb el-Halebî'nin Kalavun ve oğullarının zamanını ele aldığı *Tezkiretü'n-nebih fi eyyâmi'l-Manşûr ve benih*'i, Bedreddin el-Aynî'nin *es-Seyfü'l-mühenned fi sîreti'l-Meliki'l-Mü'eyyed ve er-Ravzü'z-zâhir fi sîreti Meliki'z-Zâhir*'i ile Şehâbeddin İbn Arabşah'ın Sultan Çakmak'ın hayatına dair *et-Te'lîfü't-tâhir fi sîreti* (*şiyemi*)'l-

Meliki'z-Zâhir'i bu türün en iyi örnekleridir.

Daha önceki dönemlerde şehir tarihlerinde görülen çeşitlilik Memlükler devrinde azaldı. Devletin siyasî merkezi Kahire'nin dışında sadece Mekke, Medine, Dimaşk ve Kudüs gibi şehirlerle ilgili eserler kaleme alındı. Bu da özellikle Suriye'de Selçuklular, Zengîler ve Eyyübîler devrindeki siyasî parçalanmışlığın ortadan kalkması ve merkezî bir devletin kurulmasıyla açıklanabilir. Dinî önemi sebebiyle pek çok çalışmaya konu olan Kudüs'le ilgili en önemli eser Ebü'l-Yümn el-Uleymî'nin *el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Ḳudüs ve'l-Ḥalîlî*'dir. İbnü'l-Mibred, *Târîhu's-Şâlihîyye*'yi yazdığı gibi Dimaşk medreseleri, hanları, çarşılarıyla ilgili pek çok eser telif etti. Nuaymî, Dimaşk medreselerine dair *ed-Dâris fi târîhi'l-medâris* adlı bir eser kaleme aldı. Kahire siyasal önemi sebebiyle tarihçilerin ilgisine mazhar oldu. Bahrî Memlükleri tarihçilerinden İbn Abdüzzâhir *er-Ravzatü'l-behiyyetü'z-zâhire fi hıtaṭi'l-Mu'izzîyyetü'l-Ḳâhire*'yi telif etti. Aynı dönemin ikinci hitat müellifi İḳâzû'l-müteğaffil adlı eseriyse İbnü'l-Mütevec ez-Zübeyrî'dir. Mısır tarihçiliğinin zirveye ulaştığı XV. yüzyılda hitat tarzı eserlerin en mükemmelleri yazıldı. İbn Dokmak'ın sadece bir kısmı günümüze ulaşan *el-İntişâr li-vâsıṭati 'ıḳdi'l-emşâr*'ı, Evhadî'nin Kahire topografyası hakkında zamanımıza intikal etmeyen eseriyse bu eserden geniş alıntılar yapan Makrîzî'nin *el-Ḥıtaṭ*'ı bunların başında gelir.

Bu devirde kaleme alınan vefeyât kitapları daha önceki dönemlere göre azaldı. Memlükler'in ilk devrinde alfabetik yazılan vefeyât kitaplarının yıllık olarak yazılmaya başlandığı görülmektedir. Yanlışlıkla İbnü'l-Fuvatî'ye nisbet edilen anonim *el-Ḥavâdişü'l-câmi'a ve't-tecâribü'n-nâfi'a fi'l-mi'eti's-sâbi'a* adlı eserle Irak'ta başlayan yüzyıllara göre tarih yazma usulü Memlükler devrinde Mısır'da oldukça yaygınlaştı. Bu ekolün Mısır'da ilk temsilcisi olan İbn Hacer el-Askalânî *ed-Dürrü'l-kâmine fi a'yânî'l-mi'eti's-sâmine*'de böyle bir usul uyguladı. Talebesi Sehâvî *ed-Dav'ü'l-lâmi' fi 'ulemâ'i'l-karnî't-tâsi*'de bu usulü devam ettirdi. Bu uygulama Arap bölgelerinde Osmanlı dönemi boyunca sürdü ve Necmeddin el-Gazzî ekolün takipçisi oldu. Memlükler devrinde tabaka usulüne göre vefeyât kitapları yazılmaya devam edildi. İbn Hacer el-Askalânî'nin *Ref'u'l-işr'i* ve Zehebî'nin *Siyerü a'lâmi'n-nübela*'sı bu usulle yazıldı. Bu-

nun dışında telif edilen vefeyât kitapları da bulunmaktadır. İbnü'l-Mülakkın, *el-İḳdü'l-müzheb* adlı eserinde Şâfiî âlimlerini en üst derecede olanlar, daha aşağı derecede bulunanlar ve çağdaşları olmak üzere üç tabakaya ayırdı. Memlükler devrinde bu tarz eserlerin ilki, türünün en güzel örneklerinden sayılan İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*'ıdır. Müellif, kendi dönemine kadar İslâm dünyasında her alanda öne çıkan şahsiyetleri alfabetik sıra ile kaydetti. Dimaşklı hristiyan müellifi İbnü's-Sukâi bu esere *Tâli Kitâbi Vefeyâti'l-a'yân* adıyla 725 (1325) yılına kadar gelen bir zeyil yazdı. İbn Şâkir el-Kütübî'nin *Fevâtü'l-Vefeyât*'ı da İbn Hallikân'ın zeyillerindedir. Zehebî'nin biyografi kitapları arasında haklı bir şöhret kazanan *Siyerü a'lâmi'n-nübela*'sı, Safedî'nin alanının en kapsamlı eserlerinden *el-Vâfi bi'l-vefeyât*'ı ile çağdaşlarının biyografilerini içeren *A'yânü'l-âsr ve a'vânü'n-nasr*'ı, *Nektü'l-himyân fi nüketi'l-'umyân*'ı, Sübkî'nin *Ṭabaḳâtü's-Şâfi'iyyetü'l-kübrâ*'sı, İbn Hacer el-Askalânî'nin çağdaşlarının biyografilerini içeren *İnbâ'ü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr*'u, İbn Tağrıberdî'nin Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-vefeyât*'ına zeyil olarak yazdığı *el-Menhelü's-şâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*'si zikredilmesi gereken diğer eserlerdir.

Memlükler devrinde telif edilen siyer ve megâzi ile sahâbe ve evliyanın biyografilerine dair kitapların ilki İbn Seyyidünnâs'ın *'Uyûnü'l-eşer fi fûnûni'l-megâzi ve's-şemâ'il ve's-siyer* adlı çalışmasıdır. Müellif bu eserinde Resûl-i Ekrem'in hayatıyla ilgili başka kaynaklarda yer almayan malzemeler sunar. Moğultay b. Kılıç'ın günümüze ulaşmayan siyerle ilgili *ez-Zehrü'l-bâsim*'in muhtasarı *el-İşâre ilâ sîreti'l-Muştafâ ve âşâri men ba'dehû mine'l-huleâ'* zamanımıza intikal etti. İbn Habîb el-Halebî'nin *en-Necmü's-sâkıb fi eşrefi'l-menâkıb* ile *el-Muktefâ min sîreti'l-Muştafâ*'sı, Makrîzî'nin *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'r-resûl mine'l-ebnâ'i ve'l-aḫvâl ve'l-ḥafede ve'l-metâ'i*, İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-İşâbe fi temyizi's-şahâbe*'si bu alanda telif edilen kitaplardan bazılarıdır. Memlükler devrinde kaleme alınan eserlerin çok kapsamlı olmasından dolayı bunlar için muhtasarlar, ayrıca zeyiller yazıldı. Birzâlî'nin *el-Muktefâ fi't-târîhi*'i Ebü Şâme'nin eserlerine bir zeyildir. Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm*'ının muhtasarı olan *el-İber fi haberî men gaber*, Zeynüddin İbnü'l-Verdî'nin Ebü'l-Fidâ'nın tarihine zeyil olarak kaleme aldığı *Tetim-*

metü'l-Muḥtaşar fi aḫbâri'l-beşer, Ebü'l-Velîd İbnü's-Şihne'nin muhtasar İslâm tarihi *Ravzü'l-menâzir fi 'ilmi'l-evâ'il ve'l-evâhir* ve Süyûtî'nin *Târîhu'l-hulefâ*'sı bunların başta gelen örnekleridir. Memlük tarih yazımında en önemli gelişmelerden biri de yangınlar, depremler, kıtlık ve pahalılık gibi olaylar hakkında eserlerin kaleme alınmasıdır. İbnü'l-Verdî'nin 740'taki (1339) Dimaşk yangınına dair *Şafvü'r-raḫîḳ fi vaşfi'l-ḫariḳ*'ı, Muhammed b. Kâsım en-Nüveyrî'nin Haçlılar'ın 767'de (1365) İskenderiye'ye yaptıkları saldırıyla ilgili *el-İlmâm bi'l-İlâm*'ı, Ebü's-Safâ ed-Dimaşki'nin veba ile alakalı eseri, Makrîzî'nin kendi dönemine kadar Mısır'da ortaya çıkan kıtlık ve bunun bölgede yol açtığı sıkıntılardan bahseden *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-ğumme* adlı kitabı ile İbn Zünbül'ün Yavuz Sultan Selim ile Kansu Gavri arasındaki çarpışmalara dair kitabı bu tür eserlerdendir. Mısır'da Nüveyrî'nin *Nihâyetü'l-ereb* adlı kitabıyla başlayan ansiklopedik tarzdeki eserlerin en iyi örneklerinden biri İbn Fazlullah el-Ömerî'nin *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâliki'l-emşâr*'ıdır. VI. (XII.) yüzyılda Mısır'da başlayan, kâtiplere yazışmalar konusunda yol göstermeyi amaçlayan ve devlet teşkilâtı hakkında geniş bilgi veren kitaplar Memlük döneminde de yazılmaya devam etti. Bunların ilki İbn Fazlullah el-Ömerî'nin *et-Ta'rîf bi'l-muştaḫi's-şerîf*'idir. Kalkaşendî, eseri genişleterek alanında en kapsamlı başvuru kaynağı olan *Şubḫu'l-a'sşâ fi şinâ'ati'l-inşâ*'yı telif etti. Bu dönemde tarih metodolojisi ve tarih felsefesine dair Sehâvî'nin *el-İlân bi't-tevbîḫ li-men zemme ehle't-târîhi*'i, İbn Haldûn'un *Kitâbü'l-İber*'e yazdığı mukaddimeyle Süyûtî'nin *eş-Şemâriḫ fi 'ilmi't-târîh* adlı eseri önemlidir.

Suriye ve Mısır'ın Osmanlılar tarafından ele geçirilmesiyle birlikte bölgede tarihçilik yeni bir döneme girdi. Suriye ve özellikle Mısır'ın devlet merkezi olmaktan çıkarak bir eyalet merkezi konumuna düşmesi tarihçiliğin bir başka aşamaya geçmesine yol açtı. Başşehirin Kahire'den İstanbul'a intikaliyle tarihçiliğin eksenini de İstanbul'a kaydetti. O dönemdeki iletişim imkânlarına göre merkezden uzak çevrelerin olaylardan haber alması oldukça güçtü. Ayrıca tarihçiler eserlerini genellikle sultanlara sunup bunun karşılığında bazı in'âmlar aldıklarından başşehirin değişmesi tarihçilikle ilgili teşvikleri ortadan kaldırdı. Buna rağmen Mısır, Suriye ve Lübnan'da bölgesel anlamda tarihçilik kısa bir du-

TARİH

raklamanın ardından tekrar gelişmeye başladı. Mısır'da Memlûkler döneminde tarihçilikte görülen çeşitlilik azaldı. Memlûkler'in son yıllarının en önemli kaynağı olan İbn İyâs'ın *Bedâ'î'u'z-zühûr fi vekâ'î'i'd-dühûr*'u Kahire'de Osmanlı yönetiminin ilk yıllarını ayrıntılı biçimde anlatır. Mısır'da İbn İyâs dışında XVI. yüzyıl boyunca yeni bir kronik yazılmadı. XVII. yüzyılda önemli tarihçiler ortaya çıktı. Burada dikkati çeken bir husus, ilk dönem tarihçilerinde görülen Osmanlılar'a karşı olumsuz yaklaşımın değişmeye başlaması ve yönetime artık olumlu bakılmasıdır. Muhammed b. Abdülmü'tî el-İshâkî'nin 1033 (1623) yılında sona eren *Leâ'ifü aḥbâri'l-üvel fi men taşarrafе fi Mısr min erbâbi'd-düvel* adlı eserinde Osmanlı hânedanını ve kendi dönemine kadar Mısır tarihini ele alır. Bu yüzyılda bölgede Memlûk sultanının yerini Osmanlılar tarafından tayin edilen paşaların almasıyla "sultan-paşa" tarzı eserler telif edilmeye başlandı. Bu tür eserlerde paşaların uygulamalarının yanı sıra kişilikleri ve ulemâya karşı tutumları tartışılırdı. Mısır'da XVII. yüzyılın en önemli tarihçisi İbn Ebû's-Sürûr el-Bekrî'dir. Tarihin her alanında eser yazan Bekrî *Uyûnü'l-aḥbâr ve nüzhetü'l-ebşâr*, *Nüzhetü'l-ebşâr ve cüheyretü'l-aḥbâr* gibi kendi dönemine kadar gelen umumi tarihlerinin yanı sıra *el-Mineḥur-rahmâniyye fi'd-devleti'l-‘Osmâniyye* ile *Fezû'l-mennân fi zikri devleti Âli ‘Osmân* ve *Dürerü'l-esmân fi aḥli menba‘i Âli ‘Osmân* gibi eserleri kaleme aldı. İbn Ebû's-Sürûr el-Bekrî, *er-Ravzatü'z-zehiyye fi vülâti Mısr ve'l-Kâhire'l-Mu‘izziyye* ile Mısır'ın Osmanlılar tarafından zaptından 1628 yılına kadar gelen *et-Tuḥfetü'l-behiyye fi temellüki Âli ‘Osmân ed-diyâre'l-Mısrîyye* ve sadece bir olaya hasredilmiş *Tefrîcü'l-kürbe li-def‘î't-ḥulbe* adlı eserleriyle âdeta Memlûk tarihçiliğini XVII. yüzyılda devam ettirmiştir.

Osmanlı döneminde Mısır'da Arapça tarih yazımı XVIII. yüzyılda zirveye ulaştı. Bu eserleri müellifleri ve üslûpları açısından iki kategoride incelemek mümkündür. Bunlar ulemâ ve kâtipler tarafından fasih Arapça ile kaleme alınan kroniklerle askerler tarafından telif edilen, "ammîce" unsurların yer aldığı popüler tarihlerdir. Ulemânın telif ettiği eserler arasında XVIII. yüzyılın başlarında yaşadığı bilinen ve daha ziyade İbnü'l-Vekîl diye meşhur olan Yûsuf el-Mellevânî'nin *Tuḥfetü'l-aḥbâb bi-men meleke Mısr mine'l-mülûk ve'n-nüvâb*'i Mısır tarihini 923'ten (1517) 1719 yıla

kadara kadar ele alır. Yine Ahmed Şelebî b. Abdülganî el-Hanefî'nin *Evḍaḥu'l-işârât fi men tevellâ Mısrî'l-Kâhire mine'l-vüzerâ ve'l-bâşât* adlı eseri Mısır tarihini Osmanlı döneminin başından 1150 (1737) yılına kadar getirir. Mellevânî ve Şelebî eserlerinde siyasî tarihin yanı sıra Osmanlı Mısır'ının ekonomik, sosyal ve kültürel yönlerine dair geniş mâlûmat sunar. Bu yüzyılda telif edilen ve Demürdâşî kronikleri olarak bilinen çalışmalar ise askerler tarafından kaleme alınan eserler grubuna girer. Bunlarda Mısır'da ve özellikle Kahire'de meydana gelen hadiseler bunlara şahit olanlar tarafından ayrıntılı biçimde anlatılır. Mustafa b. İbrâhim el-Meddâh el-Kınalı, *Mecmû‘ laṭif yeştemilü ‘alâ vekâ’î Mısrî'l-Kâhire* adlı Mısır tarihini 1739 yılına kadar getirir. Demürdâşî grubu içerisindeki eserlerden en önemlisi, bu gruba adını veren Ahmed Demürdâşî Kethüdâ Azebân'ın Mısır tarihinin en güvenilir kaynaklarından olan *ed-Dürretü'l-muşâne fi aḥbâri'l-Kinâne*'sidir. Osmanlı döneminde Mısır tarihi açısından diğer önemli bir eser XIX. yüzyıl başlarında Abdurrahman el-Cebertî'nin telif ettiği eserdir. Cebertî *‘Acâ’ibü'l-âşâr fi terâcim ve'l-aḥbâr*'ında 1688-1821 yıllarını ele alır. Eser siyasal olayların yanında meşhur kişilerin biyografilerini de içerir. Mısırlı tarihçi Rifâa et-Tahtâvî de XIX. yüzyılda Mısır tarihine alâkalı pek çok eser kaleme aldı.

Mısır'la karşılaştırıldığında Osmanlı döneminde Suriye'de tarihçilik daha zayıf görünmektedir. Bunun en önemli sebebi, Kahire'nin bölgenin tek kültür merkezi olmasına karşılık Suriye'de böyle bir merkezin bulunmamasıdır. Osmanlı yönetiminin Suriye'deki ilk yıllarında Memlûk döneminin bir devamı olan Şemseddin İbn Tolun'un eserleri dışında bir kronik görülmez. Mısır'da olduğu gibi Suriye'de de XVII. yüzyılda gelişmeye başlayan tarihçilik XVIII. yüzyılda zenginleşti. Mısır'ın aksine müellifler genellikle ulemâya mensuptur; ancak halktan bazı kişiler de başlarından geçen olaylarla ilgili eserler yazmıştır. İşlenen konular siyasî hadiselerin dışında bölgesel olaylar, çeşitli grupların güç mücadelesi, ulemâ, tasavvufi zümrelerle âyan ve eşrafın hayatıdır. Şemseddin İbn Tolun, Memlûk döneminin sonu ile Osmanlı dönemi başları için en güvenli kaynaktır. Onun en önemli çalışması, 1479-1520 yılları arasında Suriye tarihini ele alan *Müfâkehetü'l-ḥillân fi havâdişi'z-zamân*'dir. Bu eser Osmanlı idaresinin Suriye'deki ilk yılları için bir kaynak niteliğindedir. Şemseddin İbn Tolun şehir tarihi alanında önemli iki ça-

lışma yapmıştır. Bunlardan biri *el-Kalâ‘i-dü'l-cevheriyye fi târihi's-Şâlihiyye*, diğeri Dimaşk'ın köylerinden Mizze ile alâkalı *el-Me‘azze fi mâ kile fi'l-Mizze*'dir. Şemseddin İbn Tolun, *el-Fülkü'l-meşḥûn fi aḥvâli Muḥammed b. Tolun* adlı eseriyle, İbn Münkiz'la başlayan ve Memlûkler döneminde İbn Haldûn'un *et-Ta‘rîf bi'bni Ḥaldûn*'u ile devam eden otobiyografi yazma geleneğinin bu dönemdeki son temsilcilerindendir.

Memlûkler devrinde çok yaygın olan biyografi yazma geleneği Osmanlılar zamanında Mısır'da kaybolmuş görünmekle birlikte Suriye'de bu hususta önemli ürünler ortaya konmuştur. Radyüddin İbnü'l-Hanbelî'nin *Dürrü'l-ḥabeb fi târihi a‘yâni Ḥaleb*'i XVI. yüzyılın ilk vefeyât kitaplarından. Dimaşk'lı âlim Necmeddin el-Gazzî'nin *el-Kevâkibü's-sâ‘ire bi-menâkibi a‘yâni'l-mi‘eti'l-âşire* adlı eseri İbn Hacer ile Sehâvî geleneğine göre yüzyıllık olarak telif edildi. Gazzî *el-Kevâkibü's-sâ‘ire*'ye zeyil şeklinde kaleme aldığı, *Luṭfü's-semer ve kaṭfü's-semer min terâcimi a‘yâni't-ṭabaḳâti'l-ülâ mine'l-ḳarni'l-ḥâdi ‘aşer* adlı bir eser daha yazdı. Aynı dönemde Dimaşk'lı diğer bir tarihçi olan Bûrîni *Terâcimü'l-a‘yân min eb-nâ‘iz-zamân* adlı eserinde çağdaşlarının biyografilerini ele aldı. Bu yüzyılda biyografi alanında telif edilen diğer önemli bir eser İbnü'l-İmâd'ın *Şezerâtü'z-zehab fi aḥbâri men zehab*'dir. Eserde hicretin ilk yılından başlayarak 1000 (1592) yılına kadar yaşayan meşhurların biyografisine yer verilir. XVII. yüzyılda Suriye'de kaleme alınan en önemli biyografi kitabı Muhammed Emîn el-Muhibbî'nin *Ḥulâsatü'l-eser fi a‘yâni'l-ḳarni'l-ḥâdi ‘aşer*'idir. Onun *el-A‘lâm* adlı, 6000'den fazla biyografi içeren büyük eserinin bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Yine bir Dimaşk'lı âlim olan Muhammed Halîl el-Murâdî'nin *Silkü'd-dürer fi a‘yâni'l-ḳarni's-şânî ‘aşer* adlı vefeyât kitabı Osmanlı döneminde Suriye'de telif edilen önemli bir eserdir. XVII. yüzyılın sonu ile XVIII. yüzyılın başlarında Dimaşk'ta yaşayan Abdülganî b. İsmâil en-Nablusî, *el-Ḥaḳîḳa ve'l-mecâz fi'r-riḥle ilâ bilâdi's-Şâm ve Mısr ve'l-Ḥicâz* adlı eserinde Osmanlılar döneminde Arap bölgelerinin sosyal yapısına ışık tutar. XVIII. yüzyılla birlikte Dimaşk'ta "yevmiyyât" türünde eserler telif edildi. İbn Kennân *el-Ḥavâdişü'l-yevmiyye min târihi ihdâ ‘aşer ve elf ve mi‘e*'de, 1699-1740 yılları arasında Dimaşk'taki hadiseleri ele alırken ulemâya da yer verir. İbn Kennân'ın bu eseri, Dimaşk'lı bir berber olan Ahmed el-

Büdeyrî el-Hallâk tarafından yazılan ve 1740-1762 yıllarında Dimaşk'ta geçen olayları anlatan *Ĥavâdişü Dimaşk el-yevmiyye* adlı çalışması ile devam ettirildi. Bu arada Ortodoks bir din adamı olan Mihail Bureyk, 1720-1782 yılları arasında Dimaşk tarihine dair *Târîhu's-Şâm* adlı bir eser kaleme aldı. Bureyk eserinde ilk defa Avrupa'daki olaylara da yer verdi. Hasan Ağa el-Abd'in 1771-1826 yıllarını içeren *Ĥavâdişü bilâdi's-Şâm* adlı eseri de burada zikredilmelidir.

Bilâdüşşâm'ın (Suriye) bir parçası olmakla birlikte siyasî ve idarî yönden bağımsız sayılan Lübnan'da özellikle din adamları ve bürokratlar tarafından pek çok eser yazıldı. Patrik İstifan ed-Düveyhî *Târîhu'l-ezmine*'sinde Suriye tarihini Haçlılar'dan XVII. yüzyıl sonlarına kadar ele aldı. Eser özellikle XVI ve XVII. yüzyıl Lübnan tarihi açısından büyük önem taşır. Hanâniye el-Müneyyir, *ed-Dürrü'l-mersûf fî târîhi's-Şûf* adlı kitabında Şûf bölgesinin Şihâbîler dönemindeki durumunu anlattı. XIX. yüzyılın ilk yarısının en önemli tarihçisi Ahmed Haydar eş-Şihâbî, *Gurerü'l-hisân fî aĥbârî'z-zamân* adıyla hicretten 1827 yılına kadar gelen bir Lübnan tarihi yazdı. Aynı yüzyılda Tannûs eş-Şidyâk'ın *Aĥbârü'l-a'yân fî Cebeli Lübnân*'ı da bölge tarihi açısından mühimdir. Lübnanlı bir Katolik olan Nikola et-Türk, II. Beşir tarafından Fransızlar'ın Mısır'ı işgaline dair bilgi vermek üzere Mısır'a gönderildi; gözlemlerini *Zikrû temellüki cumhûri'l-Fransaviyye el-aĥtârî'l-Mısrîyye ve's-Şâmiyye*'de kaleme aldı.

Mısır'da önemli bir geleneği olan hitat tarzı eserler XIX ve XX. yüzyıllarda tekrar ortaya çıktı. Ali Paşa Mübârek, Makrîzî'nin usulünü takip ederek Mısır topografyası hakkında *el-Ĥıta'ü't-Tevfîkiyyetü'l-cedîde li-Mısrî'l-Kâhire* adlı mufassal eseri telif ederken Muhammed Kürd Ali *Ĥıta'ü's-Şâm*'ı yazdı. Son yıllarda Ekrem Hasan el-Ulebî, *Ĥıta'ü Dimaşk: Dirâse târîhiyye şâmile 'alâ meĥâ elf 'âm min sene 400 ĥattâ sene 1400* adlı eseriyle bu geleneği sürdürdü. Osmanlılar döneminde Murâdî ile Suriye'de sona eren, yüzyıla göre vefeyât kitabı telif etme usulü hâlâ devam etmektedir. Mutî Hâfız ve Nizâr Abaza'nın *Ulemâ'ü Dimaşk ve a'yânü'ĥâ fi'l-karnî's-sânî 'aşer el-hicrî'si*, Ahmed b. Nu'mân el-Âiûsî'nin *ed-Dürrü'l-müntesir fî ricâli'l-karnî's-sânî 'aşer ve's-şâliş 'aşer'i*, Halîl Merdem Bek'in *A'yânü'l-karnî's-şâliş 'aşer fi'l-fikr ve's-siyâse ve'l-ictimâ'i*, Muhammed Cemîl eş-Şattî'nin *A'yânü Dimaşk fi'l-karnî's-*

şâliş 'aşer ve nıfî'l-karnî'r-râbi' 'aşer min 1201-1350 h.'si ve Muhammed Abdüllatîf Sâlih Ferfûr'un *A'lâmü Dimaşk fi'l-karnî'r-râbi' 'aşer el-hicrî'si* bu geleneğin son örnekleridir. Yakın dönemde bölgede telif edilen biyografik eserler arasında Hayreddin ez-Ziriklî'nin *el-A'lâm*'ı, Ömer Rızâ Kehhâle'nin *Mu'cemü'l-mü'el-lifin*'i ile bunların zeyilleri ve yine Kehhâle'nin *A'lâmü'n-nisâ'* adlı eseri sayılabilir. Mısır'da bu geleneğin ürünleri, Ahmed Teymûr Paşa'nın *Terâcimü a'yânî'l-karnî's-şâliş 'aşer ve evâ'ili'l-karnî'r-râbi' 'aşer ve Enver el-Cündî'nin A'lâmü'l-karnî'r-râbi' 'aşer el-hicrî* adlı eserleridir. Lübnan'da Nicola Ziyâde'nin *A'lâmü 'Arab muĥdişün: mine'l-karneyn eş-şâmin 'aşer ve't-tâsi' 'aşer*, Filistin'de Muhammed Ömer Hamâde'nin *A'lâmü Filistîn ve Âdil Mennâ'nin A'lâmü Filistîn fi evâhiri'l-ah-di'l-'Osmânî* adlı eserleri de burada zikredilmelidir.

Mısır'da modern dönemde özellikle Mısır tarihi alanında yetişen pek çok tarihçi önemli eserler ortaya koydu. İslâm tarihiyle alakalı olarak Muhammed Mustafa Ziyâde, Saîd Abdülfettâh Âşûr, Mahmûd Rızk Selîm, Kâsım Abduh Kâsım, Hasan İbrâhim Hasan, Abdülmün'im Mâcid, Cemâleddin eş-Şeyyâl, Muhammed Muhammed Emîn ve Eymen Fuâd Seyyid; Osmanlı tarihiyle ilgili olarak Muhammed Enîs, Abdülazîz eş-Şinnâvî, Ahmed İzzet Abdülkerîm, Abdürrahîm Abdürrahman Abdürrahîm, Abdülvehhâb Bekir, Leylâ Abdülâtîf Ahmed, Muhammed Affî, Seyyid Muhammed es-Seyyid ve Nelly Hanna sayılabilir. Suriye'de Selâhaddin el-Müneccid, Sâmi ed-Dehhân, Leylâ es-Sabbâğ, Süheyl Zekkâr ve Abdülkerîm Râfik; Filistin ve özellikle Kudüs tarihiyle ilgili eserleriyle Kâmil Cemîl el-Aselî ve Mustafa Murâd Debbâğ; Lübnan'da Nicola Ziyâde, Esed Rüstem, Hasan Ali Hallâk, Kemal Salîbî ve Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî tarih alanında yetişen önemli şahsiyetlerdendir.

BİBLİYOGRAFYA :

Selâhaddin el-Müneccid, *el-Mü'errihüne'd-Dimaşkîyyün ve âşâruhüm mine'l-karnî's-şâlişî'l-hicrî ilâ nihâyetü'l-karnî'l-'aşir*, Kahire 1956; Cemâleddin eş-Şeyyâl, *et-Târîh ve'l-mü'errihün fi Mısr fi'l-karnî'l-tâsi' 'aşer*, Kahire 1958; Muhammed Enîs, *Medresetü't-târîhi'l-Mısrî fi'l-'aşirî'l-'Osmânî*, Kahire 1962; *Historians of the Middle East* (ed. B. Lewis – P. M. Holt), London 1964; Cl. Cahen, *Introduction to the History of the Middle East*, Los Angeles 1965; C. E. Farah, *The Ĥayl in Medieval Arabic Historiography*, New Haven 1967; *Political and Social Change in Modern Egypt* (ed. P. M. Holt), London 1968; F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968; U. Haarmann, *Quellenstudien zur frühen Mam-*

lukenzeit, Freiburg 1969; D. P. Little, *An Introduction to Mamluk Historiography*, Wiesbaden 1970; a.m.f., *History and Historiography of the Mamluks*, London 1986; a.m.f., "Historiography of the Ayyubid and Mamluk Epochs", *The Cambridge History of Egypt* (ed. C. F. Petry), Cambridge 1998, I, 412-444; *Medieval Historical Writing in the Christian and Islamic Worlds* (ed. D. Morgan), London 1982; Ömer Mûsâ Bâşâ, *el-Edebü'l-'Arabî fi'l-'aşirî'l-Memlûki ve'l-'aşirî'l-'Osmânî*, Dimaşk 1402-1403/1982-83, I-II; Ömer Feruh, *Me'âlimü'l-edebî'l-'Arabî fi'l-'aşirî'l-ĥadiş*, Beyrut 1985, I-II; a.m.f., *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî*, Beyrut 1989, III; P. Auchterlonie, *Arabic Biographical Dictionaries: A Summary Guide and Bibliography*, Durham 1987; Şâkir Mustafa, *Târîhu'l-'Arabî ve'l-mü'errihün*, Beyrut 1990, I-IV; *Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources* (ed. D. Creclius), Claremont 1990; J. Berkey, *Transmission of Knowledge in Medieval Cairo*, Princeton 1992; M. Chamberlain, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus: 1190-1350*, Cambridge 1994; Wadad al-Qadi, "Biographical Dictionaries: Inner Structure and Cultural Significance", *The Book in the Islamic World: The Written Word and Communication in the Middle East* (ed. G. N. Atiyeh), Albany 1995, s. 93-122; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998; L. Guo, *Early Mamluk Syrian Historiography: Al-Yünîni Dhayl Mir'at al-zaman*, Leiden 1998, I, 1-96; O. Weintritt, "Concept of History as Reflected in Arabic Historiographical Writing in Ottoman Syria and Egypt (1517-1700)", *The Mamluks in Egyptian Politics and Society* (ed. T. Philipp – U. Haarmann), Cambridge 1998, s. 188-195; a.m.f., *Arabische Geschichtsschreibung in den arabischen Provinzen des Osmanischen Reiches (16.-18. Jahrhundert)*, Hamburg 2008; *Interpreting the Self: Autobiography in the Arabic Literary Tradition* (ed. Dwight F. Reynolds), Berkeley 2001; *The Historiography of Islamic Egypt: 950-1800* (ed. H. Kennedy), Leiden 2001; Chase F. Robinson, *Islamic Historiography*, Cambridge 2003; R. Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi -Bir Sosyal Tarih Uygulaması-* (trc. Mur-taza Bedir – Fuat Aydın), İstanbul 2004; a.m.f., "Ta'riĥ", *EP* (İng.), X, 271-280; R. Irwin, "Mamluk History and Historians", *Arabic Literature in the Post Classical Period* (ed. R. Allen – D. S. Richards), Cambridge 2006, s. 159-170; M. Winter, "Historiography in Arabic during the Ottoman Period", a.e., s. 171-188; Tarif Khalidi, "Islamic Biographical Dictionaries: A Preliminary Assessment", *MW*, LXIII/1 (1973), s. 53-65; Samira Kortantamer, "Memlûk Tarihçiliğine Genel Bir Bakış", *TİD*, I (1983), s. 31-35; B. Hamad, "History and Biography", *Arabica*, XLV, Leiden 1998, s. 215-232; Muhammad Sabri al-Dali, "Ottoman Historical Research in Egypt since 1936", *Asian Research Trends*, XI, Tokyo 2001, s. 15-42; Avner Ben-Zaken, "Recent Currents in the Study of Ottoman-Egyptian Historiography with Remarks about the Role of the History of Natural Philosophy and Science", *JSS*, XLIX/2 (2004), s. 303-328; Muhammad Affî, "The Development of Ottoman Studies in Egypt", *Asian Research Trends* (new series), III, Tokyo 2008, s. 71-80; J. Bray, "Literature Approaches to Medieval and Early Modern Arabic Biography", *JRAS*, XX/3 (2010), s. 237-253.

